

Л2005
@085к

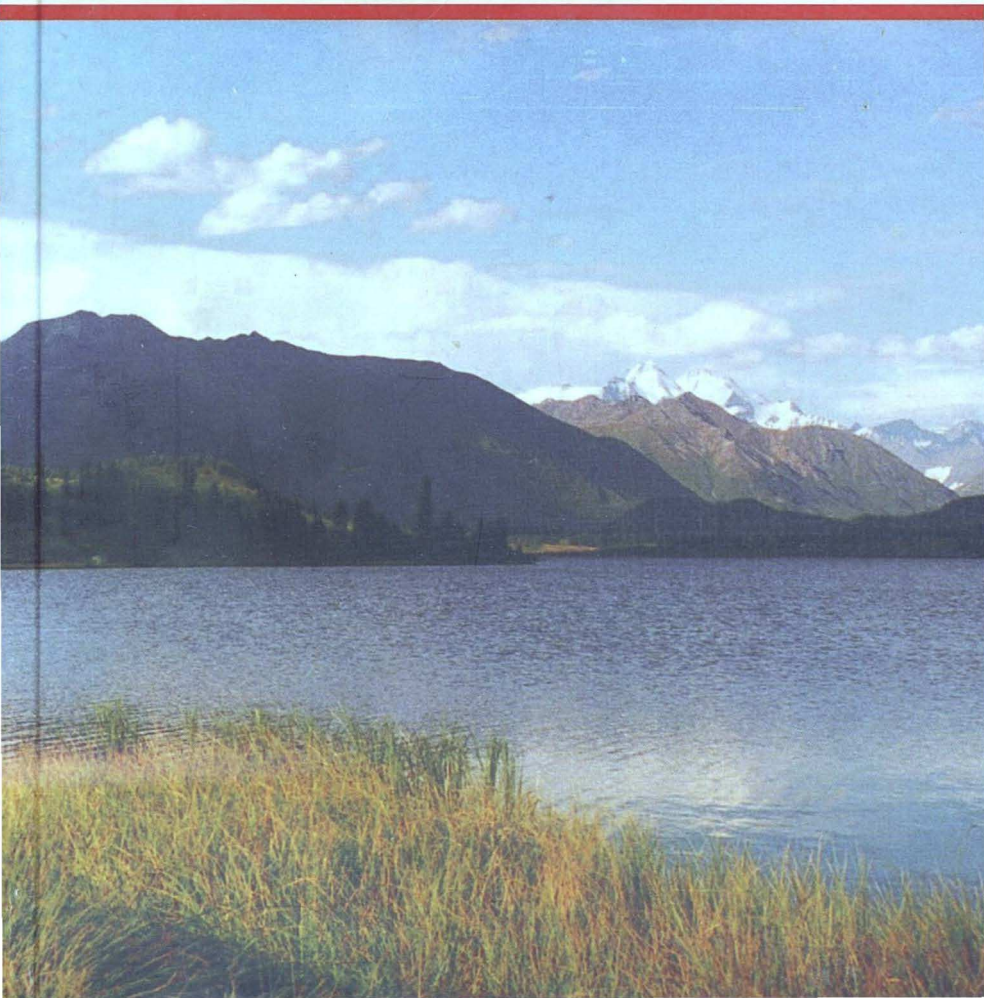

Аманжан ЖАҚЫПОВ

ЖАСЫРЫН

ЖАЗБАЛАР

Аманжан ЖАҚЫПОВ

ЖАСЫРЫН

ЖАЗБАЛАР

Астана
2004

821.572.122-4

ББК 84 қаз 7-4

Ж 21

Қазақстан Республикасы
Ақпарат министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылды

Пікір жазған: филология ғылымдарының докторы,
профессор Тұрсын Жұртбаев

Жақыпов Аманжан

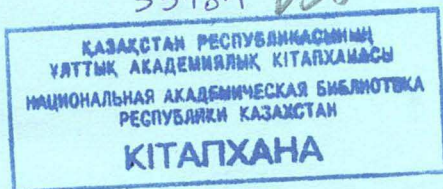
Ж 25 Жасырын жазбалар – Естеліктер, эссе – әңгімелер. Астана:
Фолиант, 2004. – б.

ISBN 9965-619-82-4

Қазақтың белгілі ақыны, сыншы, әдебиетші, этнограф, жазушы Аманжан Жақыповтың бұл кітабы – «Ұлтымның ұлы перзенттері», «Сапар – саяхат», «Көркем хаттар, көсем сөздер», «Жасырын жазбалар» атты төрт бөлімнен түзілген.

Автордың әр шығармасында оның алымды ойы – сырлы, арынды тілі – суретті, қарымды қаламы – шебер де жүйрік.

Кітап жалпы оқырман қауымға арналған.

Ж $\frac{4702250101}{00(05)-04}$ 04

ББК 84 қаз 7-4

ISBN 9965-619-82-4

© Жақыпов А., 2004

© «Фолиант» баспасы, 2004

1 бөлім

ҰЛТЫМНЫҢ ҰЛЫ ПЕРЗЕНТТЕРІ

Ұстаз

Мұқаңды алғаш көрген күнім, өз өмірімдегі ең мәнді оқиға есебінде, қашанда қаз-қалпында көкейімде кешелі-бүгіндей сайрап тұрады.

Университеттің филология факультетіне тура тартып кеп, документ тапсыруыма да Мұқаңның ұлы рухы себепші болғандай. Осында "Мұқаң сабақ береді", — дегенді еститінмін. Бала күнімнен бас алмай оқыған осынау ғажап суреткерді адамзат қауымынан оқшау тұлға ретінде сезінетінмін. Ол кісінің әдебиет оқулықтарындағы бұйра шашын тең жара қасқиған жазық маңдайы, келісті кесек келбеті жүрегіме таңбадай басылған-ды.

1956 жыл. Бірінші курстың алғашқы айлары. Екі-үш дос жігіттер "Бүгін қандай жаңалық болар екен?" — деп бір-бірімізге елендеп тұрамыз. Ұстаздарымыздың бірі: "Жақында "Абай жолы" романдары бойынша ғылыми конференция болады. Хабардар боп, қатысыңдар" деген-ді. Сол айтулы күні "Абай жолы" эпопеясын талқылауға арналған ғылыми конференция өтіп жатқан Ғылым академиясының үлкен залына келдік. Аяғымызды еппен басып, әркімге жасқана қарап, арт жақтан орын алдық. Бұрын мұндай ұлыжиын, үлкен босағаны көрмегендіктен бе, қысылып, үлкендерге үрке қараймыз. Кіріп келгеннен президиумның жуан ортасындағы Мұқаңды бірден таныдым. Ұзақ жылдар сарыла сағынып, анадайдан әкесін тірі көрген баладай, ту сыртым тұтас дүрліге шымырлап, көзімнен жас парлай жаздап басылдым. Мені танып қоятындай бір сезім билеп, Мұқаңа тура қараудан қаймыға беремін. Бір қарасам, Мұқаңның маңдайы алыстан, жұмыр қоңыр дөңнен асып түскен жалпақ жол тәрізді екен. Алғашында, өзіміз қатарлы жастар көрінбегендіктен, залдағы ірі ағалардың бірі "Сендер неғып жүрсіңдер мұнда?" — деп жасқап жіберетіндей, жаңадан келіп жатқан бірен-саран адамдардың арнаулы орны ма деп, қозғалақтап, олар орналасқан соң барып, түзелеміз. Мектепте ата-аналар жиналысы мен мұғалімдер мәжілісінің маңына баруға болмайды ғой. Бір-екі мұғалімнің басы қосылып, әңгімелесіп тұрса, оны оқушының тыңдауы тәртіпсіздік болар

еді. Бірақ, бос шошу екен біздікі. Біраздан кейін бойымыз үйрене өзара күңкілдесіп, еркінсі бастадық. Тіпті үзіліс кезінде әлгі өзіміз “қорыққан” ағалардың қатарына аңдаусыз тұрып қалған екенбіз. Академик Марғұлан өзгелермен амандасып, бізге де қол ұсынды. Академиктің алақанынан оң бойыма бір ыстық отты толқын жүйткіп өтіп, бір белгісіз сөзім буын-буынымды босатып жіберді. Қып-қызыл нарттай, даусы қарлығыңқы, айдын шалқар маңдайы төбесінен жіңішке бұғаз тәрізді әрі асып кеткен, тұлым шаштары толқын бұйраланып көтерілген осы адам жаңа ғана мінбеде төбірене сөйлегенде, бүкіл зал тына қалған. Мұқаңмен тең, тел өскен адамдай сөйлеген. Ғылымның екі өркешіндей қатар отырған Қаныш пен Мұқаңның қасына ең таяу отырған кісі де осы бір оқшау адам еді.

Романның тілі жөнінен қосымша баяндама жасаған Файнеддин Мұсабаев, Мұқаң қазақтың кейбір байырғы сөздерінің мағынасын жаңғыртқанын, сөздік қордан шығып бара жатқанын “үйіріне” қосқанын, тіпті, қазақ тілінің тілдік ережесіне сүйеніп, сөз жасағанын талдап, мысалдар келтіріп, “өлтірі” деген сөзге келгенде, күмәнді пішінмен Мұқаң жаққа қарағанда: “Пәлі, Файнеддин! Өлтірісін берген соң, өлі күйеу жатпас” деген баяғыдан бар сөз емес пе?” — деп Мұқаң дауыстап, екі алақанын бір-біріне жеңіл соғып, күлімдеп қалды. Залдағылар да Мұқаңа қосыла қозғалып, көңілденіп кетіп еді. Файнеддин ұстаз алдында жаңсақ жауап айтып салған, ұятты шәкірттей қысылып, әлгі “өлтіріні” қағазынан қаламымен қуалай іздеп тауып, өшіріп жатты.

Конференция көңілсіз емес еді. Бірақ соншалық инабатты, салтанатты, салмақты, ойлы өтіп жатқан. Сол бір екі күн бойына үздіксіз айтылған алғыс — атақ, даңқ, мәртебе Мұқаңның күңгірт жүзін ой көлегейлеген қалпынан, қимыл қозғалысын қас қабағындағы күйінен өзгерте алмаған-ды.

Конференцияның бір үзілісі біте бергенде, асығыс басып Сәбең келді (Сәбит Мұқанов). Мұқаңның қолын алып, інілік ілтипат, кішілік құрмет көрсетіп, қунақ күліп, әлденендей себептермен кешігіп келгендігін жылдамдата айтып, кешірім сұрап, дереу бір күлдіргі әңгімеге басты. Біз — екі-үш дос Алағудың егіз шыңындай сезілетін, құшақтаса қатар кетіп бара жатқан қос тұлғаға сүйсіне қарап қалышыз.

Негізгі және қосымша баяндамалар, жарыссөздер, алғыс-тілектер аяқталып, екі күндік сол бір биік мінберлі конференцияның соңында Мұқаңа сөз берілген-ді. “Мен не айтайын”, — деді Мұқаң бір сәт тосылып, толқып, — Бәрін де екі мың беттік “Абай жолы” романдарында баян еткендеймін. Кешеден бергі баяндамашы, ғалым-зерттеушілер мен сыншы әдебиетшілердің, қаламдас қауым, көне көз жолдастардың, әр алуан еңбек етіп жүрген өнер сүйген азаматтардың үлгілі, ойлы, парасатты баяндамалары мен сөйлеген сөздерінің қамтымаған қалтарысы қалмаған тәрізді”.

Мұқаң осындай аз-кем кідіріс, толасты сөздерден соң әрі қарай көл-көсір, ағыл-тегіл ойларын ағытпа жөнелген. Алдымен, әрлі-нәрлі, өрісті-ойлы, жаңа сипатты, салауатты, мәдениетті әдеби сынның төбесі көрінгеніне қуанышты екенін айтып, алғыс сезімін білдірді. Мұқаңның сол жолғы сөзі баспа беттерінде жарияланғандықтан, тек мына бір ойын жаңғыртып айтқым келеді. Баяндамашылар мен шығып сөйлеушілердің көпшілігі дерлік бірін-бірі қостап, “Абай жолы” романдарының алғашқы екі кітабы соңғыларынан қызықты да, қызғылықты, әсерлі, көркемдік құны жоғары сияқты” дескен еді. Мұқаң осы жайға тоқталып, шамамен айтқанда, былай деген-ді:

“Оқушы қауым, қалай қабылдасаңыздар да, билік сіздердікі. Жазушы біз болғанмен, ендігі иесі — сіздер. Алғашқы екі романда Абайдың бозбала, жастық, жігіттік шағы қамтылған ғой. Адам әрқашан балалық дәурен, жастық шағын сағына сөз етер еді. Сіздер Абайдың жастық шағын оқу арқылы өздеріңіздің келмеске кеткен, қайтып қайырылмайтын жас өмірлеріңізді ұшыратасыздар. Ал, жастар “Абай жолы” романдарының соңғы екі кітабындағы Абай өмірін әлі бастан кешпеген. Осы тұрғыдан алғанда, алғашқы екі кітапты оқшау бөлін қарағандарыңыздың себебі жоғарыдағы жайларға байланысты ма деп топшылаймын. Ал Абай кеше қалың қазақ халқына, бүгінгі бізге, әлемге ұлы ойшыл, азамат ақын, үлгілі ұстаз, ақылшы аға ретінде танылмап па еді. Соңғы екі кітапта қалың қауымның, қара халықтың мұң-мұқтажына ортақ досы, жанашыр ұлы, қараңғы халқына сәуле-жарық, жол нұсқаған ұлы философ Абай көрінеді”.

Осы бір ұлы туынды, дана жазушы құрметіне өткізілген үлкен конференциядан соң студент жас біз тегілі, қазақ

әдебиті мен мәдениетінің қасқабас қайраткерлерінен бастап аға буын, артқы легі тұтас дүр сілкінгендей болды. Екі-ақ күн ішінде әдеби сауатымыз ашылып, рухани нәр алып, өсіп, үлкейіп қалғандай сезініп едік өзімізді.

Мұқаң университеттің филология факультетіне үшінші курстан бастап "Туыстас әдебиеттер" және "Абайтану" атты курс-лекция оқиды екен. Сол үшінші курсқа да жеттік. Бірақ оқу жылының басында Мұқаң лекциясын бізден кейінгі екінші курсқа оқиды. Бір күні Мұқаң қолында жұпыны портфелі бар, қасында Темірғали Нұртазин, әлгі екінші курс аудиториясына қарай беттеп барады екен. Ақырын басып, соңдарынан жүріп отырдым. "Осы бір курстың өң-ажары қырқыншы жылдардағы балалардан өзгеше, өңді, ашаң-аққуба, бойшаң сияқты. Ана бір жылдардағы балалардың жалпақ бет, қысық көзділері көбірек секілденуші еді. Мыналар Европа адамдарының үлгісін танытқандай", — деп келеді. Темекең оны құптап, құлай тыңдап барады. Мен Мұқаңдардан екі адымдай кейін, аяғымның ұшымен басып, демімді ішке тарта тыңдап, осы бір парасатты пайымдауды Мұқаңның аузынан шыққан қалпында жадыма сақтап қалған едім.

Мұқаң бізге лекциясын 1959 жылдың көктем айларында оқиды. Мұқаңның алғашқы сабағы болатын күні біздің курстың студенттері әдеттегі қалпынан мүлде сергек, университет есігін жаңа аттаған ұяң студенттердей әдеппен басады аяқтарын. Қырынып, жуынып, таранып, таза киініскен. Мұқаң келетін қоңырау да соншалық құлаққа жағымды, сыңғырлап соғылғандай болды. Кейбір сабаққа қоңыраудан кейін де өртке айдаған жылқыдай, беттемей, үздік-создық кірер едік. Енді жым-жырт күтіп отырмыз.

Міне, Мұқаң да есік ашты. Дүр етіп орнымыздан тұрдық. Мұқаң салмақпен басып, төрге тура қараған күйі алғы жаққа өтіп, бетін бізге бұрды. Амандасты да, сабақ бастауға мңғайланды. Мұқаңа аңыра қарап қалыппыз. Бізге отыруға ишарат білдірді. Өзі отырған жоқ.

— Сіздер туыстас ұлттар тіліндегі газет-журналдарды жаздырып аласыздар ма, окисыздар ма? — деген сұрақтан бастады.

Ешкім үн қата алмады.

— Нағыз филолог болу үшін, көп тіл білу керек. Ал, туыстас ұлттар тілін сіздер оқытушысыз-ақ, өз беттеріңізбен

оңай үйреніп кете аласыздар. Қырғыз, өзбек, татар, әзірбайжан, түрікпен тілдеріндегі газет-журналдарды зейін қойып, пайымдап, барлап оқи жүрсеңіздер, сол тілдерге жаттығып, ол елдердің әдеби туындыларын төл тіліндегі түп нұсқадан оқып қанар едіңіздер, — деп Мұқаң біздің туыстас әдебиеттерден хабарсыздығымызға қынжылғандай болды. Бұдан кейін Мұқаң туыстас әдебиеттерге біраз анықтама, алғысөз айтып, сабағын “Қырғыз әдебиетінен” бастап кетті.

Мұқаң өзбек, татар, әзірбайжан, түрікпен, тәжік әдебиеттерінен лекция оқығанда да сонау ерте заман, көне дәуірден бері қарай олардың елдік, әдебиеттік тарихын тамылжыта баяндап кеп, совет тұсындағы жетістігін, үлкен өнер өкілдерін, қадау-қадау ақын-жазушыларын, ең соңғы жаңа ғана жақсы нышан танытқан жастарына дейін айтып, суырып тастайды. Мұқаң лекциялары аз уақыт ішінде жандүниенді бұрын-соңды болмаған ұшан-теңіз білім-түсінікпен, ыстық әсермен баурап әкететін. Тағы да тамсанып, құмарың қанбағандай, жаутаңдап үзіліске шығар едік. Мұқаңның сабағына төменгі курстың, басқа факультеттердің, бөгде институттардың әдебиетке әуес студенттері, аспиранттар, жас ақын-жазушылар, сыншылар тіпті біздің курстың туыстаныстары, елден келген жолаушылар Мұқаңды көрмекке, тыңдамаққа келетін. Олар көбінесе аудиторияның орта шенінде, арт жақта, осы курстың студенттерін сағалап, бой тасалап, қысылып отыратын еді.

Мұқаң оларды сезетін сияқты. Бір ретте адам әдеттегіден тым көбейіп кетіп, староста бұлар туралы қаймыға ескертін, қатысуына рұқсат сұрағандай өтініш білдірді.

Мұқаң “жарайды, жарайды”, — деп, тыңдаушылар орнығып болғанша, терезе жаққа мойын бұрып, ойлы кейіншен қарап тұрды. Бұдан кейін сабақ кең аудиторияларда өтетін болды.

Мұқаң қай елдің әдебиетінен лекция оқыса, сол елдің тілінде басылған бірнеше қалың томдарды ала келеді. Қырғыз әдебиетінен: “Манастан”, Тоқтағұлдан, Аалыдан өлең-үзінділер оқығанда, жырау қырғыз екен деп қаласыз.

Өзбек әдебиеті классиктерінен, Ғафур Ғұламнан оқығанда, ғұлама өзбек көз алдыңызға келеді. Мұқаңның қазақ өкілінен бір сәтке ұмытыш кеткендейсіз. Тоқайдан, Мұса Жәлелден

үзінділер келтіргенде, майда жұмсақ татар әуенімен жырлап кетер еді. Мұқаң туыстас әдебиттердің әрқайсысын талдағанда, оларды бір-бірімен салғастырып, қазақ әдебитімен, орыс, одақ көлеміндегі басқа жүрттар әдебиетімен қанаттастыра, жарыстыра тексеретін. Бірде Мұқаң қырғыз, өзбек, әзірбайжан, түрікпен, татар, тәжік әдебиеттерінің 19-ғасырдағы ең ірі өкілдерін атай кеп, олардың Абай жеткен биікке көтеріле алмағандығын ескертті. Орыстың "Алтын ғасыр" әдебиетінің алтын сәулесін Орта Азия, күншығыс елдерінде Абайдан артық шамшырақ қып маздатқан өшкім бола қоймағандығын, орысқа ең жақын отырған, қоянқолтық араласқан татар әдебиетінде де Абай теңдес ұлы ақын шықпағандығын баян етті. Мұқаңның баяндау әдісінде шегініс көп болады. Бір мәселеден екінші ой туып, ол ойдан тағы бір ой еске түсіп, оған байланысты және бір жай жанасын, осылай ұзақ түйін-түйін әңгімелер аяқсыз қалып бара жатқандай көрінеді. Шахмат тақтасында ондаған адаммен жалғыз өзі ойнап, жаңылыссыз жүріп, ұтып шығатын асқан шебер шахматшыдай, Мұқаң да әлгі тастап кеткен түйіндерін шегінен шеше берер еді де, алғашқы ойға үйіп-төгіп бағындырар еді.

Мұның ұтымға ешбір ауырлығы болмайтын. Қайта адамның ой-қиялын, ынта-жігерін құлшындырып, ылғи жаңа, соны жайларға бастап, ғажайып ертегі сынды дуалы әсерімен ұзақ-ұзақ өріске ап кететін де, қайта ертіп алғашқы орнына әкелетін. Мен Мұқаңның нақ алдында, иек астында отырар едім. Әр кез Мұқаңның өң-ажарына үрлана қарап, бағып жүрдім. Бұл кездегі өңі өшкіндеу, денесі толық болғанымен, жүзі жадау, бет терісі тым қуарыңқы, жұп-жұқа салқын, солғын күйінен аумайтын. Кейде күлейін дегендей үн шығар-шықпас тиылып, болар-болмас өңі бейімделіп барып, ойлы-мұңлы қалпына түсетін. "Абай жолы" эпопеясы бойынша өткен конференцияда, тағы бір-екі үлкен кездесуде Мұқаң сөз арасына "ғұмыр болса" дегенді қоса кеткенді. Осы сөзден шошына елең ете қалушы едім. Сондықтан да, алдымда тұрған алып ойлы адамның сөзінен де, өңінен де өмір сырын қатар оқып, үнін құлағымда, өң-ажарын көз алдымда мәңгі сақтап қалуға ынтық болдым. Қажып шаршаған, ұйқысы қанбаған адамдай көз жанары кілегейленіп, көк болаттың қылауындай күңгірт тартқан.

Бір ғажабы — екі сағат тынбай сөйлегенде, даусы қарлығып, не әлсіреген емес. Қыруар оқиға, сан алуан адам аттарына ешқашан аңтарылып, ойланбайды. Кейде бір түйдек ойлар тобымен тамағына кеп қалатын болу керек, сондайда басын бір иығына сәл бұрып, иегін ішке ала, қабағын шытып, жөткірініп қалғанда, әлгі толқын ойлар жөңкіле жөнелер еді.

Мұқаң “Абайтану” атты курс-лекциясын оқу алдында: “Мен сіздерге Абай тілін оқытуды, үйретуді мақсат етемін. Абай тілі — бүкіл қазақ халқының тілі, ана тілдеріңіз. Абай ойы адамзат қауымының озық ойы. Мұны білмесеңіздер, сіздердің филолог екендеріңіз өтірік. Әдебиет факультетінде оқып жүргендерің зая”, — деген. Бұл сөздерден нақ өз басым оқып жүрген факультетімнің мән-мағынасын, болашақ мамандығымның тағдырын тұңғыш саналы сезінгендей, тебірене толқым едім.

Мұқаң “Абайтану” лекциясында “Иузи рәушан”, “Әлиф-биден” тартып, Абайдың барлық өлеңін бас-басына талдап, қара сөздерінен де бір де бірін қалдырмай сарапқа салғанда орта мектепте оқығандарымыз әліппе дәрежесінде екенін түсіндік. Мұқаң лекцияларынан соң ғана Абай өлеңдерінің шырын дәмін тамсанып, сырына қанып, тұнығына жүзіп, тұңғыығына баттық.

Абайдың:

“Адасқан күшік секілді,

Ұлып жұртқа қайтқан ой”, — деген екі-ақ жол үзінді өлеңін талдау арқылы Мұқаң, бір кездегі көшпелі қазақ өмірінің ғажайып тірі картинасын көз алдымызға жайып, ұлы Абайдың және ол өмір кешкен заман трагедиясын түптен қозғап, әлем әдебиетіндегі осы деңгейге жеткен образды ойды іздеп, от қанатты шабытпен жарты сағат шарқ ұрған еді. Мұқаң Абай өлеңдерінен келтірген үзінділерді бірде-бір рет кітаптан қараған емес, жатқа айтатын.

Мұқаң бір күні лекциясының соңында: “Сіздерге тақырып беремін. Баяндама жасайсыздар. Білім-түсініктеріңізді, жазу-жаттығуларыңызды, еңбек-ізденулеріңізді, шамашарықтарыңызды байқаймын”, — деп Абай шығармаларына арналған қырыққа таяу баяндама тақырыбын үлестіріп берді. Староста баяндамашы студенттердің аты-жөнін тізімдеп, Мұқаңа ұсынды. Біз бұған дейін Абай өлеңдерінің төрт-бес

топқа жіктелетінін ғана білуші едік. Мұқаң тартқан тақырыптардың әрқайсысы кандидаттық атақ алуға жарайтындай. Студенттер абыржып, қысылып қалыстық. "Шама-шарықтарыңызды байқаймын", — дегені батып тұр. Жиырма жасында "Еңлік-Кебекті" жазған Мұқаңды қуандырарлықтай, сол жастан өтіп кеткен, университеттің төртінші курсындағы біздерде творчестволық қуаты бар студент бола қояр ма екен? Баяндамаларымыз — көшірінді, күйкі, қарадүрсін боп шықты. Жалғыз-ақ ішімізде сол кезде өлең жазып жүрген Оразақын Асқардың "Абайдың ғашықтық лирикасы" туралы жасаған баяндамасына Мұқаң ден қойып, одан: "Көптен шұғылданып жүрсіз бе?" деп сұрап еді.

Менің алған тақырыбым "Абайдың жастық туралы лирикалары" болатын. Қысқаша жазып алған едім. Ауызша айтып шықтым. Мұқаң келесі студентті шақырайын деп қағазына үңілді. "Мұқа" деу де ыңғайсыз, "аға" деп те айта алмай, не деп назарын аударуды білмей, мінбеде тұрып қалдым. Мұқаң оң жақ тұсында тұрған маған мойын бүрганда, "Бір сұрауым бар еді", — дедім, демім дірілдеп. Мұқаңа бірінші үн қатуым еді бұл. — Қазақ "ойын", "күлкі" деп бір мәнде айтатын сияқты. Абай "Жігіттер, ойын — арзан, күлкі — қымбат" депті. Осыны білгім келіп еді", — дедім.

Мұқаң орнынан тұрып, студенттерге қараған күйі сөйлеп кетті. "Жылағанды сұрама, күлгенді сұра" депті халық. Күлкінің астарында мың түрлі мән жатады. Өлімнен ұят күшті болса, сол ар-ұят күлкіден мерт болады. Сондықтан да Абай "орынсыз ыржаңды", "болымсыз қылжаңды", "күр күлкіні", "бос күлкіні", "күлкі баққан қуларды", "күлкішіл, кердең наданды" жек көрген, өлтіре шенеген.

"Күлдіргіштеу, күлкішіл, қылжаңға ұста,

Кезеген ит тым-ақ көп біздің тұста" —

деп жығылып жатып, қисайғанға күлетін, халық қамы былай тұрсын, қара басын ойламайтындардың несіне жетісіп мәз, несіне қарық болатынына күйініп, "шиыршық атып, толғанған", Абай "күлкіге" қарсы емес. "Жастықта бір күлгенің — бір қаралық" — деп, "арзан, жалған күлмеуді, шын күлуді" көксеген. Үйдің ауасын алмастырып, тазартып, жаңартып тұру сияқты, адал ақ, шын таза күлкі арқылы рахаг лебі өсіп, жан сарайымыз жаңғырады. Ондай күлкі жан-жүректің қорегі, нәрі, ішкі сырымызды жарқырататын жүзіміздегі

сәуле. Адам өңінен күлкі арқылы оның бар кейпін көруге болады. Үлкендердің саналы күлкісі ойыннан тумаған орынды, ойлы күлкі болу керек. "Атан түйе ойнаса жұт болады", "ойнай берсең, бала боларсың" деп халық даналығы "ойын" мен "күлкінің" арасын ажыратқан.

Біздің кейбір сахналық шығармаларымызда "күлкіні" "ойынға" айналдыратыны — "күлкіні" Абайша түсінбегендік. Күле біліңіздер, күлдіре біліңіздер, бірақ бос күлкі болмасын. Абай ардақтаған, Абай қымбат санаған күлкінің қасиетін кетірмей, қадіріне жетіңіздер!" — деп толғап еді ұлы ұстаз.

"Мұқаң қайтыс болды" деген хабарды естігенде, төбеден ұрғандай, үнсіз-тілсіз, үршип отырып қалдық. Үш-төрт жігіт жатақханада жайбарақат жатқанбыз. Тұла бойым шой тартып, іші-бауырым езіле от боп ысып, көз алдым бір сәтке күңгірт тартып кетті...

Мұқаңның сүйегі Опера театрынан шықты.

Астана халқы сүйікті жазушысын ең соңғы рет көріп, қоштасып қалуға шеру тартып, сапқа тұрған.

Ағысы баяу, түпсіз терең өзендей жай жылжыған жұрт еңсесі түскен ақ ордаға еңкейіп кіріп, егіліп шығып жатыр. Ой мен парасаттың ұлы тұлғасы — Мұқаңның басында үздіксіз ауысқан құрметті қарауыл. Жоғарыдан, сонау құпия көктен құйылғандай қаралы күй боздап, сыңсып, күңіренеді. Күйікті күйден осынау қазақ өнерінің қара шаңырағы теңселіп, күйзелгендей. Ауық-ауық Күләш марқұмның құлындағы даусы шығып, шырқырайды. Алатаудай ағасының азасына ұлы әнші қабірінен тұрып кеп, дауыс айтып тұрғандай.

Мұқаңның қабірінің басында Ғабит Мүсіреповтің: "Ат тұяғын тай басар" деген ескі нақыл бұл жерге жұрмейді деген қасіретті шарасыз үнінен езіліп, "Ортамыздан ойылып қалған орнын мәңгі өлмейтін шығармалары ғана толтырады", — деп жұртына айтқан жұбатуына тоқтап, Мұқаңның қабіріне төбе боп үйілген жас топыраққа жасты көзбен қарай-қарай қайтып барамыз.

Елуінші жылдар бүгінде тарихқа айналған. Мұқаңның өзі де тарихи ұлы тұлғаға ауысты. Институт, театр, көше, мектептердің аттары Мұқаң есімімен аталыпты. Ұлы жазушының мемориалдық музейі ашылыпты. Осының бәрі — халқымыздың ұлы жазушысын қаншалықты қастерлеп, ардақтағанының айғағы.

Мұқаңның музей үйі бүкіл дүние жүзі әдебиеті мен мәдениетінің сәулетті ордасы секілді. Орайы келгенде айта кетейік, осы музейде Мұқаңның 1960 жылдың көктемінде университеттің әдебиет кафедрасында біздің курстың студенттерімен түскен суреті тұр екен. Кезінде осы суретке түсуді ұйымдастырған пысық жігіттерге аздап ренжігендей едік. Мұнымыз – біріншіден, Мұқаңды мазалауға қимағандық болса, сондай-ақ кейбіреулердің абыройлы адамдарға жақындап, жалған атақ үшін “біз осындай болғанбыз” деп мақтану үшін жырындылық жасайтынынан ұялғандық еді. Ал бүгін, қандай ниеттен туса да, сол жігіттер игілікті іс тындырған екен деп, олардан ғафу өтінгендейміз.

1967-1970 жыл

Жазушы мен қымызшы

60 жылғы көктемнің ақырғы айы. Алматының көк базары осы шаққа лайық бар байлығын жайып тастаған. Жүрт іздегенін табады. Қалағанын алады. Сәске түс кезінде бұл базарда бұрын бола бермейтін келісті киінген бір қазақ қымызшылар жаққа қарай беттеді. Әр түрлі шыны ыдыстарын шылдырлатып, қымыз ұсынбақ болған сатушыларға бөгелмей, бұлардың бас жағына барды да, қайта ойысып, алінде көзі шалып қалған, ұзын бойлы, дөңгелек пұшпақ бөрікті, ақ шалмаған сақал мұртты, ажарлы қарияның алдына аялдады.

Қымызшы қарт салалы саусағын жая, жалпақ алақанымен торсығын сыртынан сипап, толқытып-толқытып қояды. Қымыз торсықтың терісі қызғылт сары сақтиян былғары дерсің, жылтырап көрінеді. Шебер пішіп, жібін жасырып, жымын білдірмей тіккен торсық иесіне: “Құйып жіберіңізші”, – деп салмақпен үн қатты қымыз алушы. Қымыз торсығын тағы бір толқытып, сырлы тостағанға сыздықтата құйды. Қою да, сұйық та емес. Нақ қымыз. Иісі ерекше аңқып, ертедегі, елдегі қымызды еске түсіргендей. Түсі ақшыл сары. Асау да, жуас та емес. Бабымен ашыған. Қоспасыз, таза. Сарайды ашып, салқындатты. Тағы ішсе де, рахатпен сіңіп кететін. Қоңыр салқын қыратты жерде жайылған, қайратты шөп жеген биенің сүті.

– Литрі қанша?

— Сексен тиын.

— Отағасы, торсығымен түгел аламын. Күн сайын қанша әкелсеңіз соны біздікіне беріңіз. Осылай тоқтасайық, — деп, жақты түзін бір сипап, қымызшыға “жүрелік” дегендей ишара білдірді. Басқа сатушылар бағы жанған сыбайласына қызғана, алушыға таңдана қарап қалған. Торсығын қос қолдай көтеріп қымызшы:

— Бауыр, сіз бір-жар литр іше ме деп, артық айтуға аузым бармап еді. Кейде кемпір әкеледі. Ол менен гөрі қымбатшылдау, — деп күлімсіреп еді, ана кісі:

— Бір сом болсын және өзім қарайласып тұрамын, — деп асығыс екенін аңғартты.

— О не дегеніңіз, о не дегеніңіз, базар нарқының әр түрлі болатынын айтқаным ғой, әншейін, — деп, бір сомды ренішпен айтты ма дегендей, ана кісіге қарап еді, оның көзінен шынайы қамқор көңілмен айтып тұрғанын түйді.

Ұзын қара “ЗИМ” көше қозғалысының аужайына бағып, жылжып келеді. Қымызшы екі тізесімен торсығын түбінен демеп, ыдысының аузын қос қолдап қысып, шашыратып аламын ба деп қысылып, мұқият отыр.

Қымыз алушы арт жаққа мойнын бұрып:

— Торсығыңыздың терісін кім иледі екен? — деп тіл қатты. Екеуі базардағы саудадан соң үнсіз еді.

— Өзім илеуші едім, — деді қария қомақтана қазғалып, өңі ашыла өзгеріп, — жас күнімде жылқы бақтым, бие саудырдым. Ол күндегіні қойшы, — дейді саяси сақтық жасап, — жайлауға шыға салысымен бие байлаймыз. Желі қазықты бұлақ бойына не көк жасаңға, әйтпесе қалың шалғынды жапыра қағамыз.

Қымыз алушы құптап жөткіреніп қойды.

— Асау құлын өлген-тірілгеніне қарамай тік шапшып, не бұлқынып-бұлқынып, өзін жерге дүңк еткізеді. Сол құлындар көз алдыма келсе, әлі күнге жаным ашиды. Біреулері буынып, көзін алартып, біреулері оралып, мойны астына келіп жатқаны.

Қымызшы көсемсіп кеттім бе деп, тыңдаушысына сәл-кем тігіліп еді, ол ойланып кеткен сияқты. Кенет:

— Айта беріңіз, айта беріңіз, — деп ықыласпен бас изеді. Қымызшыны алдындағы қиық айнадан көріп келеді: Палу-

ан денелі, ат жақты, ашаң жүзді, ақ жарқын, сезімтал адам. Өзінен төрт-бес жас үлкен-ау.

— Нешедесіз?

— Е, Бурақан болыс айтқандай, "малды-малға жеткізгенше, газірейіл жанға да жетеді" деп, пайгамбар жасынан астым.

Мына мақалдан секем алғандай, алда отырған адамның өңі қуқыл тартыш:

— Атыңыз кім? — деді.

— Дарқан.

— Мұңғыл сөзі емеспе екен?

— Болар. Аталарымыз ана Тоқта-Барлық тауында әріде жаугершілік жасап, жортуылда жылқы алысып, беріде ауыл аралас, қой қоралас, қалмақпен қоңсы отырса керек.

Тері илеуді Доржы деген қалмақтан үйреніп едім, — деп, алғашқы сауалға жауабын толықтыра түсті.

— Қайыс илеуге қалмақ тым ұста. Өгіз бен түйе терісін де матадай жұмсақ қып та, қаңылтырдай қатты сірі қып та илеуші еді Доржы. Қалмақтың бұғы терісінен өрген жіңішке жан арқаны жібектей сусылдап, асауға шалма тастағанда, жазылып барып, қыл мойынға қапысыз түсуші еді-ау шіркін.

Қымызшы тағы қызып кеттім бе деп, қысылып кілт басылды.

Қара "ЗИМ" төрт қатар ағаш егілген саялы көшеге бұрылғанда, Алатау анадай жерден ап-айқын көрініп, қымызшы томағасын алған бүркіттей, тауға тесіле қарады. Арасын ағаш бөлген, тасладай тартылған екі жолдың оң жағымен қара "ЗИМ" өрге қарай жүрісін өзгертіп, екпіндете жөнелгендей болды. Соның арасынша тоқтап та үлгеріпті. Маңайы тып-тыныш, қос қабатты үйдің алдына келіпті. Торсығын қолтығына таман жоғары көтеріп, есіктен екі бүктеліп шыға алмай жатқан қарттың қымыз торсығын:

— Аға, маған беріңіз, — деп шопыр жігіт тез алып, екеуінен бұрын жігіт басып қақпа ашты. Аула ішіне кірген соң, мешіт терезелі, ою өрнегі көзге таныс сықылды қора-жайға түбінен төбесіне дейін бір қарап, Дәкең торсығы кеткен жаққа бұрылмақ болғанда, үй иесі:

— Былай жүрейік, — деп, түйетайлы ойқылға қарай өзі аздап алға шықты.

Етегі дөңгелек қалпағынан, еңкейте кимесе де, бұрыл бұйра шашы бүрқырап көрінеді. Жасында иықты жігіт

болғандай. Қазір жоны дөңестеніп, оны білдірмей тұр.

Үй иесі есік ашып: "кәне, кіріңіз" деп құрмет көрсетті.

Алдымен кірген Дәкең кең бөлменің қай жағына беттерін білмей, бөгеліп қалды.

— Төрге шығыңыз, — деп үй иесі ұзын жайылған дастархан столдың аржағындағы орындықты екі алақанын жая нұсқады. Өзі қалпағын алып қарсы отырды.

Денесіне сай бас та біткен екен. Маңдайы осындай кең, қасқа болмаса, мына бастың бәрі құйқа боп кетпей ме? Шашы түспей тұрып та, келісті кең маңдайлы болғаны терісінен белгі беріп, табы сақталған. Қазір де бастың шашы бар жері жетіп жатқандай. Үй иесіне қадала қарап қалған Дәкең: "Айтпақшы, өз атың кім еді?" — деп жөн сұрады.

— Мұхтар.

* * *

Шай үстінде Дәкең көсіле сөйлеп, Мұхаң күлімсіреп көп тыңдады. Әңгіме бір ауық қымыз жайына ауысты.

— Қазақ "ақ" сатқанды жаман ырымға санайды. Әйтеуір, қарап жатпас үшін, кәсіп қып жүрмін. Және өзім қымыз құмар адаммын, — деп Дәкең Мұхаңмен сауда-достық қана жасамай, аралас ағайын болғысы келетінін аңдатты.

— Осы өз меншік үйің бе, әлде үкіметтікі ме? — деп сауал қойды қонақ, бағана бір әзірде, үй ме, кеңсе ме дей жаздағанын іштей терістеп.

— Өз қаражатыммен салдырып едім, — деді Мұхаң, "меншік" деген сөз құлағына қолайсыз естіліп. "Тірлікте осындай үйде отырғанға не жетсін!" — деп Дәкең терезе жаққа көз тастады. Алатау тағы да көз алдына тұра қалды: сай-сала, жыра-жылғасына дейін көрініп тұр. Қарағайының қай жерден басталып, қанша өрлеп барып тоқтағаны, одан арғы жалаң қарлы шың — бәрі дүрбімен қарағандай ап-айқын.

Қайтпақ ыңғай білдіріп, қозғалақтаған қымызшыға Мұхаң: "Тамақ ішіп кетіңіз, ана бөлмеге отырайық," — деп төрт қабырғасы түгел "иін сүйескен" кітапқа толы бөлмеге бастап кірді.

Дарханның екі көзі қаптаған кітапта.

Мұхаң:

— Туган жеріңіз қай жақ? — деп қымызшыны қозғап жіберді.

— Мына Үшарал маңы. Алакөл айналасында туып-өсіп, көшіп-қонышпыз, — деп, Дархан қолын албаты сермей салды.

— Менің туған жерім Абай ауданы.

— Е, "Жылай-жылай өлгенде,

Арттағыға сөз қалсын!" — деген Абайдың қазаққа айтпаған ақылы жоқ қой, деп өзі жөн айтып кетті. Мұхаң жымып қойды. Дәкең біресе сансыз кітапқа, біресе алдында тұрған тас мүсін қара бүркітке қарап :

"Осы кітаптың бәрін өзің оқып шықтың ба?" — деп тосын сұрады. Мұхаң, шынында да, арасында оқылмағаны бар шығар деген күдікті оймен бір сәтке сөредегі кітаптарды шапшаң шолып өтті.

— Оқыдым, — деді сабырлы үнмен.

— Осынша кітапты оқуға гүмыр жете ме?

— Гүмырды арнадық қой, — деді Мұхаң терең дем алып. Екеуі кітап сөресінен көз алмай сөйлесіп отыр.

— Мен оқымаған адаммын. Кітап сөзін жақсы көремін. Балаларға оқытып тыңдаймын. Дарқан бүркіт мүсінін сипап, "түз бүркіт-ау" деп баға беріп, өз-өзінен күбірледі.

Мұхаң :

— Бүркіт салған шығарсыз.

— Бүркіт жайлы білмеймін, бірақ бала күнімнен аңкөс болдым. Қырғауыл мен қара құрға тұзақ құрып ұстаушы едік. Қақпан салып, қоңыр аң, түлкі, қасқыр алған кезіміз болды, — деп Дархан үй иесінің өзіне бірдеңе айтпақ сыңайын сезіп тоқтады.

— Бүркіт салған қызыққа батып алады, қақпан салған үйінде жатып алады, дегендей, — қақпаншымын деңіз! — деп қызықтап қалған Мұхаң қақпаншы:

— Қақпанды қай қарық болғаннан салады. Қақпанын арқалап тау-тасты жаяу кезген кедейді келемеж еткені гой, — деп кедейшіл көрінгісі келді. Қонағының көңіліне кеп қалды ма дегендей, бұрынғылар әзіл үшін айтқан сөз емес пе, Дәке, — деп Мұхаң Алакөл өңіріндегі ақын, әнші, ертеде өткен домбырашылар туралы сұрап еді, Дархан:

— Ақын Әсетті, әнші Арапты, күйші Қайрақбайды көрдім. Адамзатта туа береді екен гой бұлардай адам, — деп таңданып, Мұхаң естімеген небір соны әңгімеге жүзе жөнелді.

— Ақын Арап Сәмет төремен тұстас. Төре оны құрмет тұтып әзілдесін өлең хаттар жазысқан.

Арап ақын бірде Сәмет төренің ордасына қонаққа келсе, төре үйде жоқ екен. Төренің ханымы салқын күтіп аттандырса керек ақынды. Астам көңіл Арап атын мама ағашқа байлатпай, үйдің белдеуіне байлатады білем. Мұны ханым шам көріп, Арапқа шайшау мінез көрсеткен деседі.

Арап ертеңіне аттанарда Сәметке хат жазып кетіпті. Мұхаңның ден қойып тыңдағанына шабыттанып Араптың Сәметке жазған өлеңінен бір-екі аузын есіне түсіріп:

"...Ежелден әйел заттың көкайылын,
Білуші ем еркек сөйлеп жеңбейтұғын.
Жолдағы Төлеңгітке қона салмай.

Таптым-ау мінезімнен өрлейтұғын", — деп тоқтады Дәкең. Мұхаң жазып алайын деп бір оқталды да, өлеңді ойына сақтап қалды.

— Бұдан кейін Арапқа жазған Сәмет төренің де өлеңі бар. Араптың руы Тоқпақ, Ұраны Қасабай батыр.

"Келіпсің анадайдан андағайлап,
Атыңды ағаш тұрып, үйге байлап.
Қашаннан ата мұра Тоқпақ салтың,
Шапса да қойға қасқыр Қасабайлап."

Мұхаң құлай тыңдап, Дарханның әңгімесін жиі құптап, жарыса ойланып, қарсы алдындағы қарапайым адамға таңдана қарайды. "Абай ауылының әр шалына қалам берсе, бір-бір роман жазып тастар еді", деген бір жақсы әзілді мына қымызшы да шынға шығарып отыр. Осылар оқыса, осы жолда еңбек етсе ғой. Бұлар шын талант.

* * *

Қымызды көк базардағы орнынан шопыры алып тұратын болды. Мұхаң мөлшермен бір ай алып тұратын қымызға ақша ұсынып, үйден екеуі ескі достарша әңгімелесіп шыға бере тоқтады.

Дархан:

— Мұхтаржан, пәмилең кім? — деп қалды өзімсінген адамына "сен" деп те, "сіз" деп те атамай, сыпайы сөз табатын әдетімен.

— Әуезов.

— Сәбит Мұқан, Мұхтар Әуез! — деп, Дархан Мұхаңды қапсыра құшақтай алғысы кеп, онысын тез терістен, жай-

ган қолын жылдам түсіріп, Мұхаңның оң қолын қос алақанымен аялай ұстап, өз көкірегіне емірене басып, көзін тас жұмыш тұрып қалды да:

— Я, құдай, біреуге Қызыр пайғамбар кездесіпті десе, қандай нанбас едік, — деп, жасаураған көзін ашып, сенер-сенбес Мұхаңға қарады. Мұхаң мұның көзіне мұнартып, тұлғаланып кетті. Қазір гайыш боп кетердей, бір құпия құбылыста тұрғандай алдындағы алып адам.

— Автобусыңыз жүретін жерге шопыр апарып салады, ал жақсы, — деп, Мұхаң да қимай қарап қалған.

— Мұхтаржан, қонақ бол, тай соямын! Ауыл Ақсеңгірде, — деді Дархан қария бір түрлі төмендеп, шөгіп кеткендей. Мұхаң ақ көңіл, Дарханның қатты тебіреніп толқығанын аялап, оны аға тұтып:

— Бұйырса, барамын, барамын, жеңгемізге сәлем айтыңыз! Өзіңізді арнайы шақырып, әңгімелесеміз. Аман болыңыз, қарайласып тұрамын, — деп, Мұхаң қақпа алдынан қайтты. Көкбазардағы автобус аялдамасына апарып салған шопыр жігіт Дарханның торсығына қоса тағы бір заттарды сыртында піл суреті бар қалбырдағы шай мен қораптары қымбатты көмшітті ұсынды.

"Ойпыр-ай, қандай данышпан адам, қандай сырбаз! Бідысын құр қайтармайтын қазақ жөнін де қалай біледі. Әйелі ме екен, өзі ме екен?" — деп оң мен түстей күй кешіп, қайда барарын, қайда отырғанын аңдамай, Дархан қария қайтып бара жатты.

3-9 қыркүйек, 1977 жыл